

O jednom typu kauzativní konstrukce v češtině

1. Budeme se snažit na příkladu jedné české kauzativní konstrukce (*nechat/dát si něco udělat*) uplatnit jak úvahy syntaktické, tak úvahy aspektologické, dotkneme se tedy oblastí, které jsou jubilantovi blízké a v nichž je on sám naprosto doma. Vybrali jsme konstrukci, která sice nepatří k centrálním, ale v níž se čeština od většiny slovanských jazyků liší (liší se i od polštiny), ale má tu blízko k němčině, a také k objektu jubilantova oblíbeného zkoumání - k francouzštině.

Přenecháme povolanějším badatelům detailní rozbor německých a polských ekvivalentů této české kauzativní konstrukce (1), (2), stejně jako konfrontaci s bohatě rozvinutými francouzskými "kauzativními/faktivními" konstrukcemi (3) se slovesy *faire, voir* atd. a soustředíme se na konstrukci českou (sloveso *nechávat/nechat* tu budeme pokládat za reprezentanta s ním konkurujícího slovesa *dávat/dát*).

(1) Sie lässt sich Wäsche waschen.

(2) Oddam koszule do prania.

(3) Elle se fait laver de ligne.

Český lexém *nechat* je z valenčního hlediska zachycen v českém valenčním slovníku (Svozilová ad., 1997) jako polysémní se 14 možnými valenčními rámci (a interpretacemi). V našem zpracování (pro účely počítačového slovníku) vystačíme se 7 různými valenčními rámci, pouze 2 z toho se pojí s infinitivem. Z těchto dvou nás zde zajímá ten, který je v op.c., s. 117 zadán pod číslem 14 jako "vyjádření frazématické povahy s významem způsobit/způsobovat, aby s něčím bylo něco vykonáno". Někdy se ovšem kříží s významem, který je v op.c. s číslem 13 definován ne zcela přesně jako "způsobit/způsobovat, v záporu (za)bránit/(za)braňovat, aby někdo něco vykonal". Často dochází k homonymii mezi těmito dvěma významy, srov. (4). Ani význam označený ve slovníku jako (13), který bychom parafrázovali spíše jako "dovolit, aby někdo něco konal/vykonal/nevykonala" (srov. (4), (5)), tu nebude předmětem našeho zájmu.

(4) To je celá Melanie, nechat se zabít zrovna v den, kdy byla u kadeřníka (ČNK)

(5) ...smál ses mi a nechal jsi mě zbičovat a plival jsi mi do obličeje (ČNK)

Budeme se tu tedy zabývat tím významem slovesa *nechat* s infinitivní vazbou, který bychom parafrázovali následujícím způsobem:

X požadoval od Y, aby Y něco způsobil/udělal pro (ve prospěch/neprospěch) Z, přičemž $X \neq Y$ a X může být identické se Z.

Jak jsme již výše řekli, konkurují si v češtině v této vazbě slovesa *nechat* a *dát*. Zčásti je tu použitelná i forma, kterou Kopečný (1958, s.117) nazval "podníceným pasívem", totiž reflexivní forma typu *Léčím se na 1. interně, Holí se u pana Zelinky*, a která je běžná pro tento význam ve slovanských jazycích (r. *Ja brejus' v parikmaxerskoj*, b. *Az' se b'rsna v br'snarnica*). Nápadný tu je už rozdíl mezi územ v Čechách a na Moravě, kde se užívá tzv. podníceného pasíva daleko širě, než je tomu v Čechách.

Sloveso *nechat* v této konstrukci vykazuje některé vlastnosti obdobné vlastnostem pomocného (auxiliárního) slovesa. Analogicky se podle našeho názoru chová sloveso *mít* v českých "posesivních" konstrukcích rezultativních typu *mám uvařeno*, které Hausenblas (1963) zařadil do morfologického systému češtiny jako tzv. kategorii výsledného stavu. My jsme ji zařadili jako třetí kategorii vidovou, rezultativ, vedle procesuálnosti (dále PROC, primárně vyjadřované imperfektivními slovesy) a komplexnosti (dále COMPL, primárně vyjadřované perfektivy),¹ srov. Panevová - Benešová - Sgall, 1971, kap. 1. Jisté rozdíly v produktivnosti, tedy i paradigmatickosti, mezi těmito dvěma konstrukcemi (*Matka má oběd uvařen* a *Matka nechala/dala dětem spravit boty*) nepochybně existují.

2. Jednou z vlastností této konstrukce je, že její slovesné části nelze samostatně negovat, negace se vztahuje na konstrukci jako celek: *Nenechala si vyčistit zimní kabát včas*, **Nechala si nevyčistit ...*, **Nenechala si nevyčistit...*

Za pozornost stojí ovšem prozkoumání vidové charakteristiky obou slovesných složek této konstrukce: Vezmeme-li v úvahu dva základní členy vidové kategorie (PROC/impf a COMPL/pf, rezultativní vid je zde vyloučen) lze vytvořit v této konstrukci všechny čtyři logicky možné kombinace (srov. (6a)-(6d)):

(6a) Každé ráno se tajemník nechá (pf) budit (impf) telefonem v 6 hodin.

(6b) Každé ráno se tajemník nechává (impf) vzbudit (pf) telefonem v 6 hodin.

(6c) Každé ráno se tajemník nechává (impf) budit (impf) telefonem v 6 hodin.

(6d) Každé ráno se tajemník nechá (pf) vzbudit (pf) telefonem v 6 hodin.

Všechny tyto věty jsou vzájemně zaměnitelné (i když ne v nejpřísnějším slova smyslu synonymní), všechny mohou být následovány kontextem (6e). V kontextu (6f) je nejprůhodnější vidová varianta jako v (6d), poměrně přijatelná je i varianta jako v (6a).

(6e) ..., ale málokdy se službě podaří ho vzbudit napoprvé.

(6f) Zítřka se tajemník nechá vzbudit/nechá budít...

To vede k hypotéze, že nositelem vidového významu v této konstrukci je především (pomocné) sloveso *nechat*. Vid u infinitivu se ve čtveřici (6a-d) chová podle principu vidové konkurence, jak o ní mluvil už Mathesius (1938), srov. též Bogusławski (1981). Objektivně spočívá "objednaná", požadovaná kauzace v ději dovršeném (neobjednává si "proces buzení", ale jeho výsledek). Mluvčí ho ovšem prezentuje dvojím způsobem: buďto pomocí nepříznačného členu, předesťuje ho jako proces, nebo, přirozeněji, jako fakt, který se, řečeno s Karolákem, "stal", nebo "stane" (tj. dokonavě). Kontext pro (6a)-(d) ovšem zahrnuje implicitně opakovanost (členitost) děje. Pokud lexikální prostředek pro opakované chápání vypustíme (jako v kontextu (6f)) zůstávají nám pouze dvě varianty, v nichž *nechat* má jenom COMPL/pf vid. Avšak ani hypotéza, že *nechat* je nositelem opakovanosti a vlastní vidový význam konstrukce (její prezentace jako procesu, nebo jako výsledku) nese infinitiv, zcela neobstojí, srov. (7a)-(7b):

(7a) Právě když jsem si nechávala (impf) na ulici vyčistit (pf) boty, prošel mimo Bruce Willis s doprovodem.

(7b) Právě když jsem si nechávala (impf) na ulici čistit (impf) boty, prošel mimo Bruce Willis s doprovodem.

Imperfektivní forma slovesa *nechat* ve dvojici v (7) vyjadřuje aktuální minulost, vidu infinitivu je použito opět se dvěma konkurenčními prostředky pro tentýž obsah, obě věty jsou navzájem zaměnitelné, mají stejné pravdivostní podmínky, liší se "pragmaticky" pohledem mluvčího na dějový průběh.

Některé z vidových kombinací u této konstrukce jsou u jednotlivých sloves vyloučeny obsahově, tj. nejsou vyloučeny gramatikou, ale sémanticko-pragmatickými podmínkami, srov. (8), (9), ale (10):

(8a) Nechává se léčit (impf) u homeopata.

(8b) ?Nechává se vyléčit (pf) u homeopta.

(9a) Nechám se pohřbít (pf) na Vyšehradě

(9b) ?Nechám se pohřbívat (impf) na Vyšehradě

(10) Oběti epidemie nechali pohřbívat (impf) do společného hrobu.

Ve větě (8a) je "požadován" děj, jehož úspěch není zaručen, proces nevede nezbytně k výsledku a "objednavatel kauzace" si netroufá pozitivní výsledek vyžadovat. Ve větě (9a) je naopak výsledek do té míry kauzátozem objednán, že by bylo trapné jej "stylizovat" jako proces. Procesuálně je stylizován tam, kde je opětován, členěn (jako v (10), srov. i níže (11)).

Dalším rysem, který se tedy podílí na vidovém významu této konstrukce, je to, co Karolak nazývá pojmovou strukturou vidu, tj. tím, k jakému "sémantickému" vidu slovesný sémantém náleží. Už jsme ukázali, že tu hraje roli členitost děje, dalším faktorem je teličnost (r. predel'nost', srov. též Bondarko (1998, 135n.)). Za telické pokládáme sloveso (slovesný sémantém), jehož trvání implikuje i dokonání (trvání děje implikuje jeho uskutečnění, tj. to, že "se stal" v Karolakově metajazyce), takové sloveso je např. *smekat*, *zvonit*, *líbat* ap.

(11a) Včera si nechal (pf) vytrhnout (pf) zub

(11b) Včera si nechal (pf) trhat (impf) zub

(12a) Nechal si (postupně) vytrhávat/trhat (impf) zuby

(12b) Nechal si (postupně) vytrhat (pf) zuby

(12c) ?Nechal si (postupně) vytrhnout zuby

Ve dvojici v (11) pokládáme opět obě věty za ekvivalentní (ale ne synonymní, s konkurencí vidových forem), oba členy vidové dvojice *trhat*/*vytrhnout* mají "sémanticky" komplexní vidovou strukturu (multiplikační konfigurace, srov. Karolak, 1997, 109), trhání zubu obsahově předpokládá i jeho vytržení. Tam, kde jde o

členitost (jako v (12a,b)), je nutno použít neelementární, tj. derivovanou formu; stěží se tedy uplatní ta, které je užito v (12c).

3. Abychom podpořili nebo vyvrátili hypotézu, že sloveso *nechat* v tomto typu hraje roli slovesa pomocného, jejímž důsledkem by mohlo být i to, že je to morfologická diatéze "objednané kauzace", použili jsme širokou datovou základnu, kterou poskytuje Český národní korpus, dále ČNK.²

Z korpusu (jeho verze "SYN2000", srov. Králík, 2001) jsme vybrali všechny výskyty slovesa *nechat*, od něž (v rámci jednoho souvětí) je o 6 pozic vlevo nebo vpravo přítomen infinitiv. Pro sloveso *nechat* jsme získali soubor o 20 658 výskytech (soubor A), pro sloveso *nechávat* pak soubor o 1 939 výskytech (soubor B). Ze souboru A jsme vybrali 5 náhodně vybraných vzorků po 200 dokladech, tj. celkem 1 000 příkladů, ze souboru B jsme prošli 2 náhodně vybrané vzorky po 200 dokladech (tj. celkem 400 příkladů). V nich jsme zjišťovali, které výskyty naplňují námi zkoumaný význam této slovesné konstrukce a jaký vid je přítomen u slovesa v infinitivu. Dostali jsme výsledek, který je zachycen v Tabulkách 1 a 2:

NECHAT	Číslo vzorku					Celkem
	1	2	3	4	5	
Celkem	26	48	61	25	43	203
Z toho						
pf. vid	25	38	43	17	33	156
impf. vid	1	5	6	4	4	20
obouvidé sloveso	0	5	12	4	6	27

Tabulka 1

NECHÁVAT	Číslo vzorku		Celkem
	1	2	
Celkem	23	37	60
Z toho			
pf. vid	5	12	17
impf. vid	16	21	37
obouvidé sloveso	2	4	6

Tabulka 2

Tabulky ukazují, že tento význam slovesa *nechat/nechávat* zdaleka nepřevažuje. U *nechat* jde cca o 20% a u *nechávat* o 15% z celé sondy, asi 2,5% případů se v sondě ocitlo neprávem (slovesa *nechat/nechávat* a infinitiv v nich patřily do různých klauzí a nemají tak k sobě syntaktický vztah). Zbytek připadá z velké části tomu kauzativnímu významu *nechat*, o němž jsme se zmínili v odd. 1 a který jsme parafrázovali jako "dovolit/připustit, aby někdo něco dělal/nedělal/aby se něco stalo/nestalo". Případy homonymie (jako v příkladu (4) a (5)) jsme do tabulky nezapočítali; k homonymii dochází často tam, kde Aktor (v roli kauzátorů) požaduje způsobení děje pro sebe samého (... *nechali se jako obvykle převézt do Hobokenu, Zajdi k doktorovi a nech se nacpat chininem*).

Ve vzorku A jasně převládá dokonavost (k ní tu lze připojit i slovesa obouvidá). U nedokonavých sloves zde nacházíme 2 případy, kdy by dokonavost byla obsahově nenáležitá (srov. i (8) výše a zde (13), jde o sloveso *léčit*). V 6 případech (srov. např. (14)-(16)) je kombinace *nechat* + *V_{impf}* ekvivalentní kombinaci *nechávat* + *V_{pf}*; opakovanost (členitost) tu nelze zanedbat, ale stačí ji vyjádřit u jednoho z obou sloves podílejících se na konstrukci. Ve 4 případech ((17), (18)) jde o "konkurenční" případy, kde *V_{impf}* je ekvivalentní *V_{pf}*, v 7 případech jde o telické sloveso, kde výsledek je implikován slovesným sémantémem, viz (19)-(22):

(13) ...že si lidé mohou dovolit, aniž by to znamenalo škodlivé následky, *nechat se "léčit" léčiteli*

- (14) ...můžete vyhánět tuk z těla teplem nebo si nechat odulé partie nabíjet elektrickým proudem (=nechávat nabít)
- (15) ...za zvláštní poplatek se mohli nechat obsluhovat vlastním služebnictvem (=nechávat obsloužit)
- (16) Hovězí žebro s plzeňským pivem, které si na Bory jako politický vězeň nechal donášet, způsobily... (=nechával donést)
- (17) Proto by si měl každý od 35 nebo 40 let nechat v pravidelných intervalech měřit hodnoty kyseliny močové (=změřit)
- (18) ... se stejným zaujetím by se nechali křtít i v proudech ledového deště (=pokřtít)
- (19) Pozor: necháte-li hledat dvě slova, většina hledačů najde dokumenty, v nichž se vyskytuje... (=vyhledat)
- (20) Podle možnosti bychom proto měli našeho koně nechat kovat za tepla (objednává se okování)
- (21) Saul Enderby by ho raději prodal bratránkům, než by ho nechal školit v Sarratu (školení implikuje vyškolení)
- (22) Víte, co myslím: že se chce seberealizovat a nebaví ji nechat si ode mne předepisovat, jak má žít (předepisování implikuje předsání)

Ve vzorku B tam, kde V v infinitivu má perfektivní vid, jsme našli ve 14 případech konfiguraci *nechávat*_{impf} + *V*_{pf}, která v nich je opět nahraditelná konfigurací *nechat* + *V*_{impf} (srov. (23)-(24)), v 7 případech tu jde buď o aktuální průběh nebo je zdůrazněna opakovanost, což se projevuje na vidu slovesa *nechávat* (srov. (25)-(28)), který je potřeba zachovat:³

- (23) ...zůstal dole a nechává si na obličej natřít nějakou mast (=nechá si natírat)
- (24) ...evropští mniši se nechávali vyškolit v zacházení s akupunkturními jehlami (=nechali školit)
- (25) Rád se nechával fotografovat v rajtkách (≠/≠ *nechal vyfotografovat*, ale *nechával vyfotografovat* již má blízko k původní konstrukci)
- (26) Necháváme-li si odříznout tabuli u sklenáře, upozorníme ho, že míra je buď přesná, anebo...
- (27) Koleno zásadně nenecháváme přeseknout, maso se takto znehodnotí
- (28) Prohlížíme si vystavené výrobky, necháváme si je prodávajícím předvést

Konfigurace *nechávat*_{impf}+ *V*_{impf} je v 35 případech ekvivalentní kombinaci s pf videm infinitivu, buď jde o jasné případy konkurence ((29)-(30)), nebo o teličnost (s implikovaným výsledkem, srov. (31)-(33)). V 7 případech je důraz na členitost, opakovanost ((34)-(37)):

(29) ...jenže v dnešní době si skoro nikdo nenechává dělat boty na zakázku (=udělat)

(30) Jeho osobní lékař doktor Sachs nechává denně strouhat čtyři libry čerstvého masa (=nastrouhat)

(31) Tím, že jsem mu řekla, že tě nechávám odpojovat, kdy se ti zlíbí, jsme připoutala jeho pozornost (*implikuje odpojení*)

(32) ...přijímá ve svém domě vládní úředníky, diplomaty a jiné slavné osobnosti a nechává si od nich líbat ruku (*implikuje políbení*)

(33) ...nechávají si za svou státnostvornost draze platit (*implikuje zaplatit*)

(34) V zimě nechával štědře rozdávat dříví

(35) ...musí ho to stát jmění nechávat si v pasu pořád přepisovat datum narození

(36) ...čističi oken se nechávají spouštět z mrakodrapů

(37) Zemský úřad v Schönebechu nechává zjišťovat hodnoty ovzduší

4. Na základě tohoto předběžného výzkumu si dovoluujeme uzavřít, že ve velké většině případů nám stačí jediná vidová charakteristika celé kauzativní konstrukce, navíc potřebujeme vědět, do které sémantické třídy sloveso patří (srov. k tomu Vendler (1967), Bogusławski (1981), Karolak (1995, 1997)), zda jde o konfiguraci elementární, členitou, opěťovanou, popř. o aktuální průběh děje.

Schematicky lze tato zjištění zachytit takto:

1. COMPL-NONITER	<i>nechat</i> + <i>V</i> _{pf}
<i>nechat</i> + <i>V</i> _{impf} (telická slovesa)
2. COMPL-ITER	<i>nechat</i> + <i>V</i> _{impf}
<i>nechávat</i> + <i>V</i> _{pf} (aktuálnost, členitost)
<i>nechat</i> + <i>V</i> _{pf} (při konkurenci)
3. PROC-NONITER-AKT	<i>nechávat</i> + <i>V</i> _{impf}

4. PROC-NONITER	nechávat + V _{pf} nechat + V _{impf} (telické sloveso)
5. PROC-ITER	nechávat + V _{impf} (členitost, teličnost) nechávat + V _{pf} (při konkurenci)

Ponecháváme otevřenou smělou hypotézu, že sloveso *nechat/nechávat* má v této české konstrukci povahu auxiliárního elementu (nebo snad i části volného frazému) i důsledky, které by pro popis jazyka z toho plynuly. Uzavřeme jen, že tyto předběžné výzkumy tento závěr naznačují.

Poznámky

¹ Jsme si plně vědomi, že v tomto ohledu se rozcházíme s Karolakovým systémem popisu sémantické a formální stránky slovesného vidu (např. 1995, 1996, 1997), kde autor počítá důsledně pouze se dvěma elementárními vidovými jednotkami (Karolak, 1995, s.107).

² Také věty (4) a (5) jsou z ČNK. Děkujeme tímto Ústavu ČNK při FF UK za poskytnutou možnost těžby dat z ČNK. Moje díky patří též Mgr. V.Řezníčkové za její pomoc při tvorbě dotazů k ČNK.

³ V (25) je sloveso na hranici mezi obouvidým a tvořícím prefixální vidový protiklad, takže jeho zařazení do skupiny V pf a impf je sporné.

Literatura

Bondarko, A. V. (1998): Problemy grammaticeskoy semantiki i russkoj aspektologii. *Izd. S.-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg.*

Bogusławski, A. (1981): On Describing Accomplished Facts with Imperfective Verbs. *In: The Slavic Verb. An Anthology Presented to H.Ch.Sørensen (eds. P.Jacobson, H.L.Krug). Rosenkilde and Bagger, Copenhagen. 35-40.*

Hausenblas, K. (1963): Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. *Naše řeč* 46, 13-28.

Karolak, St. (1995): Ponjatijnaja i vidovaja struktura glagola. *In: Semantika i struktura slavjanskogo vida (ed. S.Karolak). Wydawnictwo naukowe WSP Kraków. 93-112.*

- Karolak, St. (1996): O semantyce aspektu (w dwudziestą rocznicę publikacji rozprawy F. Antinucciego i L. Gebert "Semantyka aspektu czasownikowego"). *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique* 52. 9-56.
- Karolak, St. (1997): Vid glagol'noj semantemy i vidovaja derivacija. In: *In: Semantika i struktura slavjanskogo vida II*, (ed. S.Karolak). *Wydawnictwo naukowe WSP Kraków*. 97-110.
- Kopečný, Fr. (1958): Základy české skladby. *SPN Praha*.
- Králík, J. (2001): Vybázení zdrojů Synchronního korpusu češtiny SYN2000. *Slovo a slovesnost* 62, 38-53.
- Mathesius, V. (1938): O konkurenci vidů v českém vyjadřování slovesném. *Slovo a slovesnost* 4, 15-19.
- Panevová, J. - Benešová, E. - Sgall, P. (1971): Čas a modalita v češtině. *AUC - Philologica Monographia 34 Praha*.
- Svozilová, N. - Prouzová, H. - Jirsová, A. (1997): Slovesa pro praxi. *Academia Praha*.
- Vendler, Z. (1967): Verbs and Times. In: *Linguistics and Philosophy*. Ithaca-New York, 97-121.